

Розбудова України як незалежної та демократичної держави неможлива без всебічного та детального вивчення її історії. Саме осмислення досвіду національного державотворення в Україні періоду 1917–1921 рр., зокрема силових методів його захисту, нині викликає значне зацікавлення у науковців, політичних та державних діячів. Особливий інтерес викликає завершальний етап визвольних змагань та перехід українського війська разом із державними органами в еміграцію за кордон. Це зумовлено декількома причинами. Передусім, сьогодні стан його наукового розроблення далекий від ідеального. Вітчизняна історична наука щойно почала долати заідеологізовані нашарування радянського історичного доробку, у якому питання політичної еміграції висвітлювалось вкрай негативно, а іноді взагалі замовчувалось та зазнавало відвертої фальсифікації. Саме на сучасному етапі стоїть завдання проаналізувати діяльність українських емігрантів за кордоном, їхні прагнення підтримувати дух національної свідомості, дослідити їхній вплив на подальший розвиток ідеї боротьби за незалежність на теренах України. Велике значення має й те, наскільки вони передали своїм нащадкам любов до України та прагнення бачити цю велику державу вільною від російської влади та суверенною.

Діяльність української політичної еміграції у країнах Європи в 20-х роках ХХ ст. на сучасному етапі перебуває у стані дослідження та вивчення. У радянській історіографії питання, що стосувалися періоду українського національного відродження в першій третині ХХ ст., систематично і цілеспрямовано спотворювалось та фальсифікувались. У контексті побудови незалежної України піднімаються питання встановлення історичної достовірності найвагоміших подій з життя країни в різні епохи. Для дослідження цього питання передовсім використовувались документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Окрім того, вагомий внесок становлять систематизовані спогади

учасників тих подій, зокрема праці В. Вериги та В. Сім'янцева. Особливу увагу необхідно приділити праці польського дослідника К. Грунберга, який проаналізував польсько-українські відносини, зокрема приділив увагу саме політичній еміграції першої половини ХХ ст. Питання української політичної еміграції вивчається у контексті національно-визвольних змагань 1917–1923 років та покликане сприяти встановленню історичної справедливості.

Мета дослідження полягає у висвітленні функціонування та діяльності української політичної еміграції у країнах Європи, дослідженні її чисельності та соціальної структури.

Початки української політичної еміграції сягають далеко вглиб віків. У всі часи, коли національно-визвольний рух за здобуття незалежності України зазнавав краху, його учасники змушені були покидати терени Батьківщини. Ми знаємо про мазепинську еміграцію на території Туреччини, Франції, Швеції та Польщі, відомо про козацьку еміграцію в Османській імперії та про українських політичних емігрантів з Російської імперії на поч. ХХ ст. Однак жодні з них не можуть зрівнятися з українською політичною еміграцією, яку спричинила поразка національно-визвольної боротьби на рубежі 20-х рр. ХХ ст. Саме в період встановлення на території України радянської влади за кордон емігрували десятки тисяч найактивніших учасників подій 1917–1920 рр. Серед них були як видні політичні діячі, так і військовослужбовці, представники наукової та культурної інтелігенції, робітники та селяни, які своїми діями активно підтримували ідею визволення України. На кінець 1920 року починається масовий вихід на політичну еміграцію. Внаслідок невдалих боїв та наступу червоних військ 14 листопада розпочався наймасовіший перехід на територію Польщі командування УНР та українських військ. Передбачаючи катастрофу, на польську територію 16 листопада були переправлені Державна скарбниця, Державний банк і

Експедиція державних паперів. 20 листопада кордон перейшли цивільні державні інституції та почалася переправа війська. Отже, на правий берег Збруча перейшло близько 10 тис. старшин і вояків, яких відіслали до таборів інтернованих: Каліш, Александров, Вадовіце, Стжалков. Уряд з цивільними установами розмістився в Тарнові та Ченстохові, куди 25 листопада прибув і Симон Петлюра.

Моральний та психологічний стан людей, які щойно залишили свій край та рідних, доволі точно передано у спогадах бунчужного армії УНР В. Сім'янцева: “Ніхто з нас не знав навіть того, що буде завтра, однак більшість вірила у тимчасовість такого становища та жила в глибокому переконанні, що обставини невдовзі покращають...”. Роки 1919–1924 так і увійшли в історію міжвоєнної політичної еміграції як таборовий період найважчий щодо матеріальних умов життя та морально-психологічного стану інтернованих. Табори на території Польщі проіснували до середини 1924 р. Оскільки достовірної інформації про чисельність політичних емігрантів немає, можна лише приблизно підрахувати їхню кількість 30 тис. осіб станом на 1 жовтня 1923 року. Значна частина політичних емігрантів перебувала на територіях Румунії та Чехословаччини.

Українські емігранти, хоч і були розпорошені по всій Європі, все ж не втратили здорового духу та віри у повернення на батьківщину. Порятунком від психологічного нищення на чужині в умовах табірної життя стали духовна та творча праця, навчання, самовдосконалення. Велась активна культурно-просвітня діяльність у таборах, листування та зустрічі із українською науковою інтелігенцією, що теж жила за межами батьківщини. Щодо політичного життя інтернованих, то підтримувалось таємне листування з Україною, висвітлювались події, велась пропаганда, спрямована на відродження української державності. Сама еміграція розглядалась як тимчасова, що обов'язково зміниться поверненням на батьківщину.

Цілком зрозуміло, що не всі українці з тих, хто опинився на території інших країн, належали до політично активних сил. Рівень національної свідомості більшості українських емігрантів, за винятком колишніх діячів та військовослужбовців УНР та ЗУНР, був доволі низьким. Однак ті робітники та селяни, які хоч і не займалися політикою в Україні, все ж воювали за її незалежність у складі українських військ, за кордоном перетворились на політичних емігрантів.

Повертаючись до чисельності української політичної еміграції початку 20-х років ХХ ст., сьогодні доволі важко назвати її остаточну кількість. Різні джерела подають відмінні цифри, що пояснюється низкою причин. Зокрема, ніхто не вів загальної статистики українських емігрантів, а сьогодні це майже неможливо дослідити. Також відомо, що значна частина емігрантів з України була розпорошена серед місць проживання вихідців з Росії і їх виокремити можна лише умовно. Важливий вплив на кількість українських вихідців має й те, що у міжвоєнний період у деяких європейських країнах перебували заробітчани з Галичини, які мали змогу приїздити на сезонні роботи чи триваліші заробітки. Ще одним вагомим чинником, що впливав на чисельність українських емігрантів за кордоном, було й те, що частина поверталась на батьківщину, а частина переїздила з країни в країну по всій Європі, шукаючи для себе сприятливішого ставлення з боку влади.

Найвірогіднішу оцінку чисельності української політичної еміграції подав у 1929 році директор Українського соціологічного інституту в Празі М. Шаповал, який спирався на результати виконаного ним дослідження. Однак зазначимо, що дослідник до українських емігрантів зараховував усіх, хто мав українське походження. У результаті структура української політичної еміграції та її чисельність виділились у чотири групи. До першої групи було зараховано усіх українців, що залишилися в країнах Європи після Першої світової війни. До них належали як

колишні військовослужбовці, так і військовополонені з російської армії. Чисельність цієї групи становила близько 15 тис. осіб. Друга група об'єднувала колишніх військовослужбовців УНР, ЗУНР та Кубанської Народної Республіки. Це загалом становило 60 тис. осіб. До цієї групи автор дослідження зараховував ще й працівників усіх служб, що діяли при вказаних урядових установах. Українці, що воювали в складі армій Денікіна та Врангеля, переважно насильно мобілізовані, становили третю групу, чисельність якої була найбільшою близько 100 тис. чоловік. І до четвертої групи було зараховано усіх заробітчан із західних областей України, чисельністю до 30 тис. чоловік. Але, попри все, такий підрахунок чисельності української політичної еміграції першої половини 1920-х років ХХ ст. в країнах Європи є однозначно недостовірним. Аналізуючи багато інших фактів, можна стверджувати, що українців за кордоном було значно більше. Проте на середину 20-х років ХХ ст. спостерігається зменшення чисельності українців в Європі з певних причин. Передовсім велике значення мав процес репатріації, якому сприяв декрет про амністію рядових учасників збройних формувань, проголошений у радянській Росії наприкінці 1921 р., і, яким надавалась можливість повернутися додому нарівні із військовополоненими Першої світової війни. Такий крок було прийнято після Другого зимового походу Армії УНР під керівництвом Юрка Тютюнника на терени України. Боячись повторення подій осені 1921 року, більшовицька влада обіцяла не засуджувати вояків Армії УНР, котрі добровільно повернуться додому та складуть зброю. І, по-друге, на зменшення українців в Європі впливала рееміграція за океан. Причини, які спонукали на такі кроки корінних українців, які волею долі опинилися вдалині від батьківщини, за словами С. Петлюри були: “матеріальна незабезпеченість, правова пригніченість з боку країни проживання, туга за рідними, подальша невизначеність”.

Виявили бажання повернутись на територію радянської України і,

зрештою, реалізували його й деякі визначні особистості, як-от представники наукової та творчої інтелігенції, вищих військових кіл. Їх ставила в приклад для наслідування радянська влада, створювала відповідні умови праці, хоча через якийсь час із деякими з них жорстоко розправилась. Такою була доля генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, міністра закордонних справ еміграційного уряду УНР А. Ніконовського, поета В. Самійленка. Великий подив та нерозуміння викликало повернення в Україну колишнього голови Центральної Ради М. Грушевського, якого з великою радістю прийняли в більшовицькій Україні, оскільки така особистість була вкрай необхідною для підняття віри у радянську владу.

Після перших доволі масових хвиль повернення емігрантів на батьківщину вимоги до потенційних репатріантів з боку відповідних органів значно посуворішали. Радянській владі було на шкоду велике скупчення емігрантів за кордоном, але коли більшість з них повернулись в Україну та змушені були пристосовуватись до більшовицького устрою, вони теж могли становити загрозу у зв'язку із своїми національно-свідомими поглядами. З другої половини 20-х років більшість з тих, хто повертався, піддавались арештам та численним допитам. А на рубежі 20–30-х років ХХ ст. сталінському терору.

Важливе значення для з'ясування феномену української політичної еміграції першої половини 20-х років має питання про її соціальний склад та освітній рівень. Аналіз еміграції з цього погляду ускладнюється тим, що під час переписів у країнах перебування емігранти включались у категорію чужинців. Ніхто не брав до уваги їхньої освіти чи належності до певної соціальної групи. Згідно з вибіркоvim анкетуванням, здійсненим Українським громадським комітетом у 1924 році в Чехословаччині та Румунії, можна лише наближено робити висновок про соціальну структуру українців в цих країнах. Зокрема, в цих країнах

найчисленнішою групою були селяни вони становили 55 % усіх емігрантів. За ними йшли інтелігенція та робітники (відповідно 25 % та 13 %). Отже, звідси можна зробити висновок, що українська еміграція була своєрідним відбитком тодішньої соціальної структури української нації.

До політично найактивнішої верстви населення, що боролася за українську державність, належало селянство більшою мірою та робітники меншою під проводом освіченої міської та сільської інтелігенції. Щодо освітнього рівня емігрантів, то найсприятливішою країною для української інтелігенції у середині 1920-х років була Чехословаччина. Саме в цій країні діяли три українські вищі навчальні заклади, де мали змогу працювати та навчатися українці. Однак це, згідно із правовими обмеженнями щодо емігрантів, все ж не давало змоги українцям працювати на державних посадах, займатися підприємництвом та вільно влаштуовуватись на роботу. Всі ці заборони часто призводили до того, що українці подавали прохання на зміну громадянства. І, якщо в першій половині 20-х рр. ХХ ст. це були лише поодинокі випадки, то за якихось п'ять років набуло масового характеру. З боку українських політичних лідерів в еміграції докладались енергійні зусилля, щоб зупинити цей процес. На той неспокійний час набуття чужого громадянства вважалося шкідливим для тих, хто зараховував себе до політичних борців за відродження української державності. Побутувала думка, що, осівши в чужій країні та здобувши там якийсь соціальний статус, вони відволікали погляди від проблем в Україні та ще більше прив'язувалися до місця проживання. Фактично всі ці процеси почали відбуватися після 1924 року, коли закінчився термін перебування українських військовослужбовців у таборах для інтернованих у Польщі, Чехословаччині, Румунії. Саме тоді українські політичні емігранти починають переїздити в інші країни, або розселятися по всій території країни. З середини 20-х років стабілізується становище української еміграції, воно дедалі більше набуває рис

своєрідного соціуму з чіткою внутрішньою організацією, політичним, громадським та культурним життям. Так тривало до кінця 1930-х років, до часу, коли знову змінилась політична ситуація в країнах Європи.

У місцях найчисленнішого проживання українців створюються громадські та культурно-освітні установи: школи, читальні, гуртки, різноманітні товариства, курси українознавства. Починають видаватися різноманітні газети та журнали, друкуватися науково-публіцистична література. Утворюються театральні студії, відкриваються українські науково-дослідні установи.

Підсумовуючи, бачимо, що становище української політичної еміграції в Європі змінювалось із віддаленням подій 1917–1920 років, змінювався її статус, але попри те вони жили думкою про Україну, про повернення на батьківщину. Вони мріяли бачити її вільною та самостійною. Внаслідок певних воєнних невдач в боротьбі з більшовицькою Росією, пов'язаних передовсім із недоотриманням обіцяної допомоги з боку інших держав, ці люди опинилися на чужині. Дехто з них повернувся на батьківщину, але сталінська машина терору згодом поквиталася за їхні національно-свідомі ідеї, дехто переїхав за океан, шукаючи більшого щастя для себе, але більшість все ж таки залишилась поблизу України, з надією повалити нав'язаний більшовицький режим. Ці люди згодом долучилися до боротьби за незалежність України у роки Другої світової війни.

Плазова Т. Українська політична еміграція у першій половині 20-х років ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 20, 2008